SOTSIAL «MEN»NING PAYDO BO‘LISHI: CH. KULINING «KO‘ZGUDAGI MEN» NAZARIYASI

Tursunboyeva Farangiz
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o’zbek tili va adabiyoti universiteti
Sotsiologiya 1- bosqich talabasi
E-mail: tursunboyevafarangiz022@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur tezisda sotsial «men»ning shakllanish jarayoni Charlz Horton Kulining «ko‘zgudagi men» nazariyasi asosida tahlil qilinadi. Nazariyaning uch tarkibiy bosqichi — boshqalarga qanday ko‘rinishni tasavvur qilish, ularning bahosini taxmin qilish va shu bahoga hissiy munosabat bildirish — yoritiladi. J. H. Midning ijtimoiy rol va «I»–«Me» haqidagi qarashlari, E. Goffmanning o‘zini taqdim etish konsepsiyasi hamda R. B. Felsonning tanqidiy empirik yondashuvi bilan qiyos orqali nazariyaning imkoniyatlari va cheklovlari aniqlanadi. Ta’lim, oila va raqamli muloqot kontekstida taxminiy baho va real bahoni ajratish zarurligi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *sotsial «men», o‘zini anglash, Ch. Kuli, «ko‘zgudagi men», ijtimoiylashuv, refleksiv baholash, ramziy interaksionizm, ijtimoiy muloqot.*

Kirish. Insonning o‘zini anglash jarayoni sotsiologiya, ijtimoiy psixologiya va shaxs falsafasining muhim tadqiqot muammolaridan biri hisoblanadi. Shaxs o‘zini faqat biologik mavjudot yoki alohida psixologik xususiyatlar yig‘indisi sifatida emas, balki ijtimoiy munosabatlar tizimining faol ishtirokchisi sifatida ham idrok etadi. Shu sababli sotsial «men»ning paydo bo‘lishini tushuntirishda individning boshqalar bilan muloqoti, ijtimoiy baholanishi, guruhga mansublik hissi va o‘ziga nisbatan munosabatini birgalikda o‘rganish zarur. Mazkur tezisda sotsial «men»ning shakllanish mexanizmi Ch. X. Kulining «ko‘zgudagi men» konsepsiyasi asosida nazariy-qiyosiy va konseptual tahlil qilinadi. Asosiy e’tibor o‘zlik haqidagi

tasavvur qanday vujudga kelishi, unda boshqalar fikrining tasavvur etilgan qiyofasi qanday rol o‘ynashi hamda mazkur mexanizmning ta’lim va zamonaviy kommunikatsiyada namoyon bo‘lishiga qaratiladi.

Sotsial «men» deganda insonning o‘zi haqidagi tasavvurlarining ijtimoiy tajriba, o‘zaro ta’sir va boshqalar bilan munosabat jarayonida tarkib topadigan qismi tushuniladi. U kishining «Men kimman?», «Boshqalar meni qanday ko‘radi?», «Qaysi jamoaga mansubman?» va «Mendan qanday xatti-harakat kutiladi?» kabi savollarga beradigan javoblarida ifodalanadi. Sotsial «men» shaxsning kasbiy, oilaviy, fuqarolik va madaniy rollariga doir tasavvurlarini ham qamrab oladi. Biroq uni tashqi muhitning shaxsga biryoqlama ta’siri deb talqin qilish yetarli emas: individ ijtimoiy signallarni tanlaydi, talqin qiladi, o‘z tajribasi bilan taqqoslaydi va shu asosda o‘ziga munosabatni qayta quradi. Demak, sotsial «men» tayyor shaklda berilmaydi, balki uzluksiz rivojlanadigan refleksiv jarayon sifatida yuzaga keladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ch. H. Kulining «Human Nature and the Social Order» asari «ko‘zgudagi men» tushunchasining asosiy nazariy manbasidir [1]. Muallif insonning boshqalarga qanday ko‘rinayotgani haqidagi tasavvuri, bu ko‘rinishga berilgan deb taxmin qilingan baho va undan kelib chiqadigan o‘ziga qaratilgan hissiyotlarni o‘zaro bog‘laydi. Mazkur asar sotsial «men»ni shaxs va jamiyatning kundalik aloqalari ichida ko‘rishga imkon beradi. Uning cheklovi shundaki, tasavvur qilinayotgan ijtimoiy baho bilan boshqalarning haqiqatdagi bahosi o‘rtasidagi farqni empirik o‘lchash uchun qo‘shimcha usullar zarur.

J. H. Midning «Mind, Self, and Society» asarida «I», «Me» va «umumlashgan boshqalar» tushunchalari yordamida o‘zlikning ijtimoiy shakllanishi izohlanadi [2]. «Me» jamoa me’yorlari va boshqalar munosabatining o‘zlashtirilgan tomonini, «I» esa shaxsning faol javob beruvchi qirrasini anglatadi. Kulidan farqli ravishda Mid ijtimoiy rollarni qabul qilish va umumiy qoidalarning ichkilashtirilishiga alohida urg‘u beradi. Manbaning hissasi shaxsni muhitga faqat moslashuvchi emas, balki unga javob qaytaruvchi faol subyekt sifatida tahlil etishidadir; biroq bu nazariya ham alohida kishilarning real bahosini avtomatik

ochib bermaydi.

E. Goffmanning «The Presentation of Self in Everyday Life» asarida kundalik muloqotda taassurotni boshqarish va vaziyatga mos o‘zini taqdim etish strategiyalari dramaturgik yondashuv yordamida talqin qilinadi [3]. Muallif o‘zlikning ichki shakllanishidan ko‘ra uning boshqalar oldida qanday ko‘rsatilishiga e’tibor qaratadi. Shuning uchun Kuli va Goffman yondashuvlarini qiyoslash «men» haqidagi ichki tasavvur bilan ijtimoiy vaziyatdagi tashqi xatti-harakatni bir-biridan ajratishga yordam beradi. Asarning cheklovi shundaki, boshqarilgan taassurot shaxsning haqiqiy o‘zini baholashi bilan doimo bir xil emas.

R. B. Felsonning «Social Sources of Information in the Development of Self» maqolasi aks ettirilgan baholash mexanizmini empirik nuqtayi nazardan muhokama qiladi [4]. Muallif o‘zini baholashda boshqalarning munosabati bilan birga kuzatiladigan faoliyat natijalari hamda umumiy madaniy mezonlarning rolini ko‘rib chiqadi. Bu manba Kulining g‘oyasini mutlaq qoida sifatida emas, sharoitga qarab tekshiriladigan ilmiy faraz sifatida talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi. Uning afzalligi nazariy mulohazani kuzatiladigan belgilar bilan solishtirishga e’tibor berishidadir; tadqiqot xulosalarini har qanday yosh yoki madaniy muhitga avtomatik ko‘chirib bo‘lmaydi.

Mazkur tezisning metodologik asosini to‘rtta manbaning tarixiy-nazariy va qiyosiy-konseptual tahlili tashkil etadi. Kuli [1] sotsial «men»ning aks ettirilgan baholash mexanizmi, Mid [2] ijtimoiy rollar va faol o‘zlik, Goffman [3] o‘zini taqdim etish, Felson [4] esa nazariy mexanizmning empirik cheklovlarini aniqlashtirish uchun o‘rganildi. Manbalar o‘rtasidagi umumiy va farqli jihatlar tizimlashtirildi, so‘ng ta’lim va raqamli muloqotga doir nazariy misollarga tatbiq etildi. Muallif tomonidan mustaqil respondentlar so‘rovi o‘tkazilmadi; keltirilgan natijalar to‘rtta adabiyotning tanqidiy sharhi va konseptual sinteziga asoslanadi.

Natijalar va muhokama. To‘rtta manbaning qiyosiy o‘rganilishi sotsial «men»ni uch o‘zaro bog‘liq darajada talqin qilishga imkon berdi: shaxsning boshqalar bahosi haqidagi tasavvuri, jamiyat me’yorlari bilan aloqasi va turli vaziyatlarda o‘zini namoyon etishi. Kuli [1] birinchi jihatni, Mid [2] ikkinchi jihatni,

Goffman [3] uchinchi jihatni yoritadi. Felson [4] esa real faoliyat natijalari hamda boshqalarning bahosi har doim taxminiy baho bilan mos kelmasligini tekshirish zarurligini ko‘rsatadi. Shundan birinchi nazariy natija kelib chiqadi: tashqi munosabat, u haqdagi tasavvur va o‘ziga berilgan baho bir-biridan farqlanishi kerak.

Kulining «ko‘zgudagi men» konsepsiyasida uch bosqich ajratiladi. Dastlab inson boshqalar nigohida qanday ko‘rinishini tasavvur qiladi; keyin ular shu ko‘rinish yoki xatti-harakatni qanday baholashi mumkinligini taxmin etadi; nihoyat, taxminiy bahoga javoban faxr, xijolat yoki qoniqish kabi hissiyotlarni boshdan kechiradi [1]. Masalan, auditoriya oldida fikr bildirgan talaba tinglovchilar xatti-harakatini ijobiy e’tirof yoki tanqid belgisi deb tushunishi mumkin. Ammo bu talqin talabalar guruhining haqiqiy fikriga doimo mos kelmaydi. Nazariy natija: sotsial bahoning ta’siri bahoni qabul qiluvchi shaxsning subyektiv sharhi orqali yuzaga keladi.

Sotsial «men»ning shakllanishida yaqin insonlarning munosabati muhim bo‘lishi mumkin. Oila, do‘stlar va o‘qish jamoasidagi takroriy muloqot shaxs uchun muhim ijtimoiy belgilarni yuzaga keltiradi. Kuli [1] doirasidagi aks ettirilgan baholash yondashuvi shuni tushuntiradiki, bir xil tanqid ikki shaxs tomonidan turlicha qabul qilinishi mumkin. Bunda baholovchining nufuzi, individning avvalgi tajribasi va vaziyatga bergan ma’nosi rol o‘ynaydi. Shunday qilib, muhokamadan ikkinchi nazariy natija olinadi: ijtimoiy bahoni faqat uning mazmuni bilan emas, kim tomonidan va qanday sharoitda bildirilganligi bilan ham tahlil qilish kerak.

Shaxsning ijtimoiy o‘zligi bolalikdan boshlab turli vaziyatlarda rivojlanadi. Oila, sinfdoshlar, do‘stlar va ta’lim muassasasidagi muloqotlar insonga o‘zini turli rollarda anglash imkonini beradi. Biroq «ko‘zgudagi men»ni atrofdagilarga oddiy taqlid yoki ularning barcha fikriga so‘zsiz bo‘ysunish bilan aynanlashtirish mumkin emas. Kuli [1] tasvirlagan mexanizm subyektiv talqinga tayanadi; Mid [2] izohlagan faol «I» qirrasi esa shaxsning ijtimoiy bahoga ijodiy yoki tanqidiy javob berishi mumkinligini ta’kidlaydi. Bu ikki yondashuv shaxsning ijtimoiy ta’sirlarni qayta ishlovchi subyekt ekanini ko‘rsatadi.

Midning «I» va «Me» haqidagi tahlili [2] guruhning umumiy me’yorlarini

o‘zlashtirishni sotsial «men» shakllanishining muhim qismi deb qaraydi. Kuli [1] ko‘proq «Meni qanday baholashmoqda?» savoliga javob izlashga yordam bersa, Midning nazariyasi «Guruh a’zosi sifatida mendan qanday xatti-harakat kutiladi?» savolini tushuntiradi. Ushbu taqqoslashdan uchinchi natija kelib chiqadi: tashqi munosabatni taxmin qilish va ijtimoiy me’yorni o‘zlashtirish bir-biriga yaqin, ammo bir xil jarayonlar emas. Masalan, talaba rasmiy qoidalarni tushunsa-da, tengdoshlari fikrini ulardan boshqacha talqin qilishi mumkin.

Goffmanning o‘zini taqdim etish yondashuvi [3] shaxsning auditoriya yoki ijtimoiy tarmoqdagi xatti-harakatini vaziyatga mos ravishda boshqarishini izohlaydi. Kuli [1] esa bu vaziyatda boshqalarning munosabati individning ichki o‘zlik tasavvuriga qanday kirishini ko‘rsatadi. Felson [4] nuqtayi nazaridan mazkur subyektiv tasavvurni real faoliyat natijalaridan ajratib ko‘rish ham zarur. Qiyosdan to‘rtinchi natija olinadi: o‘zini qanday namoyon etish, boshqalarning bahosini qanday taxmin qilish va o‘z qobiliyatini qanday baholash o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, alohida o‘rganilishi lozim.

Pedagogik muloqotda ushbu farqlar muhim ahamiyatga ega. Masalan, «Siz hech narsani bilmaysiz» kabi umumlashtiruvchi hukm o‘rniga «Mazkur fikrni yana bir misol bilan asoslang» kabi aniq tavsiya berish talabaning faoliyatiga baho berish bilan uning shaxsiga baho berishni farqlaydi. Kuli [1] ijtimoiy mulohazaning ichki talqinini tushuntirishga, Goffman [3] esa fikr-mulohazaning omma oldida yoki yakka tartibda aytilishi kabi vaziyat farqini tahlil qilishga imkon beradi. Bu misol nazariy asoslangan pedagogik tavsiya bo‘lib, mazkur tezis muallifi tomonidan o‘tkazilgan tajriba natijasi emas.

Raqamli muloqot «ko‘zgudagi men»ni zamonaviy sharoitda muhokama qilish uchun dolzarb maydondir. Onlayn izohlar, layklar yoki obunachilar soni ayrim foydalanuvchilar tomonidan ijtimoiy e’tirof belgisi sifatida qabul qilinishi mumkin. Goffman [3] bu muhitda foydalanuvchi o‘z obrazini qanday taqdim etishini tushuntirishga, Kuli [1] esa ko‘rilgan reaksiyani shaxs qanday baholashini tahlil qilishga nazariy asos beradi. Biroq ushbu asarlar raqamli platformalardagi ta’sirlarni bevosita o‘rganmagan; bu xulosa ularning qarashlarini zamonaviy

vaziyatga konseptual qo‘llashdir, real sababiy bog‘liqlik haqidagi empirik isbot emas.

Felson [4] tomonidan muhokama qilingan empirik yondashuv «ko‘zgudagi men» konsepsiyasining cheklovini ochib beradi: shaxsning o‘zini baholashi faqat boshqalar qanday fikr bildirganiga emas, kuzatiladigan faoliyat natijalari va ijtimoiy mezonlarga ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu bois Kuli [1] modelini har bir vaziyatda yagona sabab sifatida qabul qilish to‘g‘ri emas. Natija shundan iboratki, «boshqalar men haqimda nima deb o‘ylaydi?» savoli bilan «men nimani amalda uddaladim?» savolini alohida tekshirish zarur. Mazkur tezis ularning statistik kuchini aniqlamagan.

O‘zbekiston sharoitida oila, mahalla, talaba guruhi va mehnat jamoasini o‘zlik shakllanishining turli muloqot maydonlari sifatida tadqiq etish mumkin. Kuli [1] shaxs uchun muhim bo‘lgan baholarning qanday talqin etilishini, Mid [2] guruh me’yorlarini, Felson [4] esa real faoliyatga oid ko‘rsatkichlarni hisobga olish kerakligini anglatadi. Ammo «jamoa fikri hamma uchun bir xil ta’sir qiladi» degan mulohaza tayyor natija sifatida qabul qilinmaydi. Guruhga yaqinlik, baho berish vaziyati va shaxsning oldingi tajribasi mustaqil o‘lchovlarda ko‘rilishi lozim.

Mazkur qiyos kelgusidagi empirik ishlar uchun uch ko‘rsatkichli modelni taklif etadi: birinchisi, «Boshqalar meni qanday baholaydi deb o‘ylayman?» — taxminiy baho; ikkinchisi, «Ular aslida qanday fikr bildirgan?» — real tashqi baho; uchinchisi, «Men o‘z ishimni qanday baholayman?» — o‘zini baholash. Bu ko‘rsatkichlar Kuli [1] va Felson [4] o‘rtasidagi nazariy va empirik yondashuvni bog‘laydi; Mid [2] va Goffman [3] esa mos ravishda guruh me’yori va vaziyatga qarab o‘zini namoyon etishni qo‘shimcha izohlovchi omillar sifatida ko‘rsatishga yordam beradi. So‘rov, intervyu va faoliyat ko‘rsatkichlarini taqqoslash taklif etiladi.

To‘rtta adabiyot [1]–[4] qiyosi asosida yakuniy nazariy natijalar shakllantirildi: (1) Kuli ijtimoiy o‘zlikning taxminiy baho orqali shakllanishini izohlaydi; (2) Mid me’yorlarni o‘zlashtirish hamda shaxsning faol javobini ajratadi; (3) Goffman tashqi taassurotni boshqarish jarayonini mustaqil tahlil obyekti sifatida

ko‘rsatadi; (4) Felson subyektiv bahoni real natijalar va ijtimoiy mezonlar bilan tekshirish muhimligini ochadi. Shu to‘rtta nuqtayi nazarni birlashtirish sotsial «men» haqida to‘laroq nazariy savollar qo‘yishga yordam beradi, ammo ular asosida yangi empirik natija bor, deb da’vo qilinmaydi.

Xulosa. Ch. H. Kulining «ko‘zgudagi men» konsepsiyasi shaxs boshqalarning bahosini tasavvur qilish va unga hissiy munosabat bildirish jarayonida sotsial «men»ini shakllantirishini tushuntiradi. J. H. Midning rollarga oid tahlili, E. Goffmanning taassurotni boshqarish yondashuvi va R. B. Felsonning tanqidiy empirik izlanishi ushbu mexanizmning turli jihatlarini aniqlashtiradi. To‘rtta manba qiyosi tashqi munosabat, uning subyektiv talqini, o‘zini ko‘rsatish va real faoliyat natijalarini bir-biridan farqlash kerakligini ko‘rsatdi.

Tezisning asosiy nazariy xulosasi shundan iboratki, sotsial «men»ni faqat o‘zgalarning fikri mahsuli sifatida tushuntirish yetarli emas; individning shu fikrlarni qanday talqin qilishi va o‘z tajribasini qanday baholashi ham muhimdir. Amaliy tadqiqotlarda taxminiy ijtimoiy baho, real tashqi baho va shaxsiy o‘zini baholashni alohida o‘lchash tavsiya etildi. Mazkur sxemani O‘zbekistondagi talabalar guruhlarida tekshirish kelgusida mustaqil empirik tadqiqot o‘tkazishni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Cooley Ch. H. Human Nature and the Social Order. New York: Charles Scribner’s Sons, 1902. P. 151–153.

2. Mead G. H. Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist / Ed. by Ch. W. Morris. Chicago: University of Chicago Press, 1934. P. 152–164, 173–178.

3. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. Garden City, NY: Doubleday, 1959.

4. Felson R. B. Social Sources of Information in the Development of Self // The Sociological Quarterly. 1981. Vol. 22, No. 1. P. 69–80. DOI: 10.1111/j.1533-8525.1981.tb02209.x.